

КОЗАЦЬКІ СІЧІ (НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА XVI-XIX ст.)

Київ - Запоріжжя. - 1998. - 252 с

Примітним і водночас дуже відрадним явищем розвитку сучасної української історичної науки є великий інтерес до козацької тематики. З початком новітнього українського відродження історія козацтва ніби на спокуту кількох попередніх десятиліть відчуває особливу увагу дослідників. У результаті цей своєрідний бум козацької історії виливається як у появу різного гатунку наукових праць, так і у багату публіцистику та доволі численні аматорські розвідки (хай і не завжди науково коректні). Рецензована ж книга була покликана підбити підсумок сучасного стану дослідження однієї з важливих ділянок - історії козацьких січей. Звернення колективу авторів до цієї проблеми тим актуальніше, що вона, попри свою давню історіографічну традицію, так і не стала, як часто буває у подібних випадках, об'єктом ґрунтовних всебічних студій. Позаяк найзмістовніша з попередніх розвідок (Д.Яворницького) вже не може повністю задовольнити нас.

Як видно з концепції книги, колектив авторів прагнув підійти до проблеми комплексно і детально висвітлити максимально можливу кількість аспектів історії січей від локалізації й топографії до ролі в розвитку українського козацтва кожної з них. Під таким кутом зору написано всі дев'ять нарисів. Іншим достоїнством книги є намагання авторів залучити до дослідження всі відомі на сьогодні джерела, дотичні до порушеної тематики, особливо з проблем, котрі виявились або найменш з'ясованими, або такими, що потребують прискіпливого переосмислення. До таких питань належать, зокрема, причини й процес заснування січей, локалізація, функціонування того чи іншого січового коша, взаємини січей з волостю та ін. При цьому вдалося уникнути зайвого сповзання до висвітлення історії XVII ст., коли Січ відігравала роль епіцентру козацького життя й генератора козацької політики. У підсумку маємо серію розлогих, логічно викінчених нарисів, у котрих вдало поєднується і дослідницька вартісність, і науково-популярний стиль викладу, що робить їх однаково цінними як для спеціалістів, так і для широкого загалу шанувальників рідної історії.

Автори книжки зробили вдалі узагальнення. Для прикладу, слушною є думка В.Щербака та І.Сокульського, що Хортицький замок, збудований князем Дмитром Вишневецьким (Байдою), слід вважати "прототипом козацького укріплення, предтечею твердині на Запорозжжі" (С.21). А. Гурбик влучно підмітив, що ще у другій половині 70-х рр. XVI ст. на Запоріжжі не існувало Січі як такої, і козаки заселяли одразу декілька островів, в тому числі серед них і Томаківку, де пізніше утвориться централізована Січ (С.26-27). Причому розпорошені по джерелах зкупі звістки про зародження Томаківської Січі зібрані й проаналізовані у відповідному нарисі особливо ретельно, що дало змогу доказово реконструювати основні моменти процесу формування, якщо так можна висловитися, першої повноцінної Запорізької Січі.

Заслуговує на увагу свіжий висновок, що Томаківська Січ "розташовувалася не на острові у традиційному значенні цього слова", а що "термін "острів" у даному випадку означав підвищену частину землі поміж боліт, плавнів, малих річечок правого берега Дніпра, через що ця місцевість називалася також "урочищем", навколо якого було ще й озеро"(С31). Тонко спосте-

режено, що до початку 80-х рр. XVI ст. поняття "кіш" ще не застосовувалося стосовно укріплених поселень козаків, а поняття "січові козаки" вкорінюється в джерелах, схоже, лише з середини 80-х рр. XVI ст. (С.33).

Родзинками нарисів про Базавлуцьку та Микитинську Січі (В.Щербак, Т.Чухліб) стали розвідки про подальшу "не січову" козацьку історію цих місць і в першу чергу про козацькі поселення на теренах, що безпосередньо прилягали до Микитинської Січі. Це надзвичайно важливо ще з однієї причини - з погляду необхідності наукового подолання навіюваних донедавна широкому загалу викривлених уявлень щодо минулого Надпоріжжя і Південної України в цілому як про "пустельне" й зовсім незагосподарене ледве чи не до часів Катерини II місце.

У змістовних нарисах про Чортомлицьку та наступні козацькі січі цілком виправдано зроблено наголос на політиці власне запорізького козацтва, бо саме ця ділянка потребує на сьогодні ґрунтовного доопрацювання. У зв'язку зі сказаним вельми слушно звернуто увагу на недостатньо розроблені в історіографії проблеми, а саме: стосунки Запоріжжя з Кримським ханством в останній чверті XVII - на початку XVIII ст. (нині ця галузь козацької історії активно досліджується одним з авторів нарису про Чортомлицьку Січ В.Станіславським), політику Кам'янської Січі (виправдано зроблено наголос на раніше практично обійденій увагою антимосковській налаштованості коша), детально виписано спроби запорозького товариства перенести Січ з Олешко на Дніпровий низ. Заслугує на увагу предметне висвітлення у розвідці про Чортомлицьку Січ стосунків Запоріжжя з Річчю Посполитою та правобережними козаками.

Важливо й те, що колектив авторів не обмежився власне запорізькими твердинями, а й звернувся до історії задунайських січей. Не ставлячи перед собою завдання всебічного з'ясування історії задунайського козацтва, автор Г.Сергієнко зосередився на ключових моментах. Стислий, але змістовний нарис дає читачеві загальне уявлення про особливості побутування запорожців за Дунаєм.

Разом з тим знаходимо у нарисах і деякі вади та недоречності. Так автори чомусь розміщують хортицький замок на о. Велика Хортиця, тоді як єдине відоме на сьогодні писемне джерело, котре ясно вказує на місце будівництва замку (хроніка Йоахима та Мартина Бельських), називає о. Малу Хортицю. В результаті археологічних розкопок виявлено сліди козацького побутування (рештки козацьких чайок, гармат, шаблі, кулі). Показово, що автор нарису про Томаківську Січ цілком справедливо веде мову якраз про Малу Хортицю як місце першого козацького укріплення за дніпровськими порогами.

По суті, лише побіжно згадано про взаємини центральної гетьманської влади із запорізькими кошем на початкових етапах Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. - за доби Богдана Хмельницького. Проте на цьому вузловому для з'ясування подальшої позиції низового козацтва моменті варто було б зупинитись особливо детально, тим паче, що саме в даний період Січ, як відомо, втрачає роль вогнища козацького життя і витісняється новопосталими українськими державними структурами на другорядну роль.

Навряд чи можна так надміру категорично стверджувати, що Томаківська Січ у 80-х рр. XVI ст. була "центром, куди стікались і втікачі з ординського полону". Вельми сумнівною видається також теза, що під час козацького руху під орудою К.Косинського спостерігалось прагнення запорожців "спертися на широкі маси селянства в регіоні повстання". Як свідчить копітке дослідження С.Леп'явка, "головним результатом впливу козацького руху 1591-1593 рр. на селянство" було не ангажування останнього до актив-

них дій, а "різке зростання втеч-переселень селян" (Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996. - С. 87).

Надто вже автономно від загальноукраїнського економічного життя показано господарську діяльність коша Нової Січі. Також варто було б детальніше зупинитися і на ролі Нової Січі в освоєнні Надпоріжжя.

Невиправдано скупо йдеться про ліквідацію Нової Січі. По суті, не проаналізовано комплекс чинників, якими керувався офіційний Петербург (далеко не всі з них навіть названі), не показано відвертої антиукраїнської спрямованості рішення Катерини II, обійдено увагою той трагічний вплив на соціально-економічне життя України, який потягнув за собою знищення паростків якісно нового типу господарювання на теренах запорізьких вольностей.

Мабуть, структурно не зовсім доцільно у розвідці про Кам'янську Січ доволі широко висвітлювати історію Олешківської Січі і навпаки. Либонь, краще було б зберегти посічковий принцип викладу, рельєфніше відтінити запорізьку політику І.Мазепи та П.Орлика.

Як здається, книга тільки б виграла, якби було вміщено стислий нарис про Кубанське та Азовське козацькі війська. Тим самим набула б логічного викінчення розвідка про українські козацькі формації, які утворилися після ліквідації останньої Січі.

В цілому ж рецензована книга, безперечно, заслуговує на позитивну оцінку. Вона є помітним кроком вперед у розробці порушеної проблематики, збуджує наукову думку, створює міцний фундамент для подальших досліджень. Залишається лише пошкодувати з приводу малого накладу "Запорізьких Січей"

■ ,
В.Брехуненко
(Київ)